

## BORBE BRIGADE U SANDŽAKU, SRBIJI I BOSNI U LETO I JESEN 1944.

Krajem juna i početkom jula 1944. godine na desnoj obali Lima, na prostorijski Nova Varoš — Priboj — Bistrica, našle su se jake četničke snage iz Srbije, sa sandžačkim (novovaroškim i pribojskim), četnicima i manjim delovima muslimanske milicije. Zbog toga je štab 37. divizije odlučio, 3. jula, da glavninom 3. proleterske i 4. sandžačke brigade forsira Lim, razbije te neprijateljske snage i oslobodi Novu Varoš. U vezi s tim, 3. brigada je 1, 3. i 4. bataljonom 3/4. jula forsirala Lim u rejonu s. Izbičnja, uspostavila mostobran u rejonu s. Drenove, uputila 1. bataljon na komunikaciju Nova Varoš — Bistrica, a 3. i 4. bataljonom produžila nastupanje preko Zlatara i Draževića ka Novoj Varoši. Ova dva bataljona, jačine 140 boraca, sa 11 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 1 teškim i 2 laka bacača, napali su, u 6 časova izjutra, odmah iz pokreta Novu Varoš koju je branilo oko 350 četnika, pod komandom Vuka Kalajitovića, naoružanih sa 13 puškomitraljeza, 5 teških mitraljeza, 2 teška i više lakih bacača. Neprijatelj je poseo stalne bunkere koje su vrlo dobro izgradile italijanske okupacione trupe 1941. godine. Četvrti bataljon je u brzom naletu likvidirao neprijateljska uporišta Svijetnjak, k. 1204 i k. 1091, probio spoljnu odbranu četnika i prodro u centar grada, gde je vodio žestoku borbu. Posle oštih borbi u kojima su četnici upotreбили sve raspoložive snage i preduzeli obuhvatni protivnapad, 4. bataljon je bio prinuđen da se povuče prema Zlataru. I 3. bataljon se, posle oštore borbe na Odžinoj steni i k. 1151, povukao prema Zlataru. Međutim, i četnici su se povukli iz Nove Varoši u koju su sutrađan, 5. jula u 2 časa, ušli bataljoni 3. proleterske brigade. Četnici su u toj borbi imali 12 mrtvih, među kojima je bio

načelnik štaba Bora Marković, i 23 ranjena, dok su gubici 3. brigade iznosili 10 poginulih i ranjenih.

Iznenadni nalet glavnine 3. proleterske i 4. sandžačke brigade na neprijatelja na desnoj obali Lima imao je vrlo velikog odjeka kod stanovništva u novovaroškom, pribojskom i mileševskom srezu, naklonjenom partizanima, kao i u našim teritorijalnim jedinicama. Posle toga se 3. brigada već sutradan 6. jula prebacila na levu obalu Lima, na prostoriju Serbetovac — Babine — Toči. Međutim, 37. divizija je dobila zadatak da smeni 5. krajišku diviziju, na prostoriji južno od Pljevalja, te se 3. brigada noćnim maršem, 9/10. jula, preko komunikacije Pljevlja — Prijepolje prebacila na položaje južno od Pljevalja, sa kojih je zatvarala pravce Pljevlja — Vrulja i Pljevlja — Kosanica. Ona je na položajima Vrulja — Zekovica — Potpeče zamenila bataljone 5. krajiške brigade.

Cim je na teritoriju Sandžaka stigla 1. proleterska divizija i smestila se južno od Pljevalja, 37. divizija je 20. jula dobila zadatak da se prebaci severno od komunikacije Prijepolje — Pljevlja. U vezi s tim se 3. brigada 20/21. jula iz sela Obarda vratila severno od komunikacije Pljevlja na prostoriju Goleš — Vrbovo — Ograde — Završine — Adrovići, a odavde delom snaga na prostoriju Goleš — Krnjača. Dotadanji politički komesar brigade Milija Stanišić premešten je na novu dužnost, pa je na njegovo mesto postavljen Danilo Knežević, politički komesar 2. bataljona 3. brigade. Pre toga je u maju za načelnika štaba brigade postavljen Vladimir Zugić.

Brigada je od 26. do 30. jula vodila uspešno borbe protiv jakih četničkih snaga iz Srbije, Sandžaka i istočne Bosne, na prostoriju između Lima, Pobijenika, Goleša, Bučja i Rudog. Tako su u toku 26. jula srbijanski i sandžački četnici (oko 800 ljudi Rudničkog četničkog korpusa, čije su dve brigade — Kačarska i Kolubarska — u zajednici sa Zlatiborskom, Novovaroškom i Pribojskom već bile prešle Lim) napadali od Rudog i Priboja položaje 1. bataljona u rejonu Goleša. I pored znatno nadmoćnijih snaga neprijatelja, 1. bataljon je ipak uspeo da se održi na svojim položajima u toku čitavog dana i da do pred samu noć ostane i na dostignutim položajima kod Visa. U toku noći su dva bataljona 3. brigade napadali neprija-

teija u rejonu Visa i proterali ga ka Priboju i Rudom. U toj borbi neprijatelj je imao 25 izbačenih iz stroja, od kojih 4 poginula i 5 zarobljenih, dok je 3. brigada imala 14 izbačenih iz stroja, od kojih 2 poginula. Zaplenjeni su 1 laki bacač, 10 pušaka, arhiva Rudničkog četničkog korpusa i drugi materijal.

Neprijatelj se u toku odstupanja zadržao na položajima Sastavci — Ustibar — Mokronozi — Osovnik, kada su mu stigla pojačanja, tako da je na toj prostoriji bilo oko 1500 četnika, naoružanih sa 6 teških mitraljeza, 11 puškomitraljeza i više lakih bacača. Treća brigada je u napadu učestvovala sa sva četiri bataljona (1, 2, 3. i 4. bataljon), jačine ukupno 560 boraca, sa 40 puškomitraljeza, 6 teških mitraljeza, 2 teška i 10 lakih bacača. Napad je počeo uveče 27. jula u 21 čas pravcima Crnugovići — Sastavci — Ustibar — Rudo i Osovnik — Lim. Jedna četa 1. bataljona upućena je prethodno na komunikaciju Rudo — Pljevlja, da u zasedi sačeka neprijateljske delove. Međutim, neprijatelj je pružio vrlo slab otpor, i pred zoru 28. jula povukao se preko Lima. On je imao 29 izbačenih iz stroja, i to kada je bio prisiljen da se pred levom napadnom kolonom od Ustibara, u paničnom bekstvu prebacuje preko Lima, pod ubitačnom vatrom naših puškomitraljeza.<sup>262</sup>

Posle toga je brigada u toku noći 30/31. jula forsirala Lim kod Dobrilovića, nanela gubitke četničkim snagama u rejonu Pribojske Banje, Crnog vrha i Leskovca i zauzela manastir Banju, a zatim i Priboj. Sa prostorije Celice — Brezna — Banja organizovala je izviđanje i zatvaranje pravaca Prijepolje — Priboj, Nova Varoš — Priboj i Draglica — Priboj. Za to vreme je 4. sandžačka sa 3. proleterskom potukla četnike na prostoru između Lima, Zlatara, Uvea i Rudog i zauzela Rudo.

Neprijatelj se pred jedinicama 37. divizije uglavnom povukao u dva pravca — prema Novoj Varoši i Bijelim brdima. U novovaroškom srezu zadržao se Kalaitov korpus, jačine oko 500 četnika, na prostoriji Komarani — Vilovi — Akmačići, spreman da prema potrebi odstupi preko Uvea.

<sup>262</sup> Zbornik 1/16, dok. 224 i 229.

Treća brigada je sa prostorijske Banja Rutoši, u jednom maršu izbila na polazne položaje i rano izjutra 4. avgusta izvršila obuhvatni napad na neprijateljske položaje. U oštroj borbi 1. 2. i 4. bataljon su prisilili neprijatelja oko 9.30 časova da posle velikih gubitaka odstupi na desnu obalu Uvea, prema Stitkovu. Neprijatelj je imao 30 poginulih i 50 ranjenih koje nije uspeo da izvuče, kao i 3 zarobljena. Naši su imali samo 3 ranjena. Zaplenjen je 1 puškomitraljez, više pušaka i nešto ratne opreme. Po prelasku Uvea, brigada je 8. avgusta napala grupu od oko 1000 četnika i očistila Stitkovo, Božetiće, Trudovac i planinu Čemernicu od razbijenih i demoralisanih četnika koji su bežali prema Ivanjici i Sjenici. Najveći deo mobilisanih seljaka se vratio kućama, dok je jedan deo četnika organizovano odstupio ka Ivanjici i Sjenici. Tako je brigada prodrla na prostorijsku Zlatibora i Ljubiša, gde je ponovo razbila jake četničke jedinice koje su pristigle iz Srbije. Tu je vodila oštre borbe i protiv bugarskih okupatorskih trupa. Međutim, najteže borbe su vođene na Borovoj glavi, gde su 4. i 1. bataljon, u noći 11/12. avgusta, u ostrim i uzastopnim jurišima slomili jak otpor Zlatiborske i Rudničke četničke brigade, naneli im velike gubitke i odbacili prema Cajetini.<sup>263</sup>

Borci i rukovodioci 3. proleterske sandžačke brigade bili su veoma radosni što su stigli na teritoriju uže Srbije. Međutim, u to vreme je bila u punom zamahu neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju Crne Gore i Sandžaka, te je štab 2. korpusa naredio 37. diviziji da se noću 14/15. avgusta prebaci preko Lima i, s osloncem na Pobijenik, dejstvuje na komunikaciju Pljevlja — Prijepolje. U vezi s tim divizija se od Zlatibora vratila na teritoriju pribojskog sreza.

Treća brigada se, zbog novih zadataka na teritoriji Sandžaka, u toku noći 13/14. avgusta vratila sa Zlatibora i Ljubiša preko Dobroselice i Jablanice u rejon Bijelih Brda, Strbaca i Rudog, a zatim na levu stranu Lima. U toku tog pokreta je u ostrim borbama na Bijelim Brdima, Jastrepcu, Vardi i Sirovoj gori razbila jače snage bosanskih četnika i naterala ih u bekstvo prema Višegradu.

<sup>263</sup> Zbornik 1/16, dok. 224, 227, 228 i 230.

Posle toga, brigada se 16. avgusta razmestila na prostoriji Gradiberine — Kasidol — Goleša — Dobrilovići, sa zadatkom da dejstvuje na komunikaciji Priboj — Prijepolje i zatvara pravac Pljevlja — Rudo.<sup>284</sup> Istovremeno je 4. sandžačka iz novovaroškog sreza izvršila marš na levu obalu Lima kod Priboja i zauzela položaje na prostoriji Zabrdni Toči — Toči — Đurovo — Maržići, zatvarajući pravce od Prijepolja i Pljevalja.

Teški porazi koje su u julu i prvooj polovini avgusta pretrpele četničke snage iz zapadne Srbije, Sandžaka i istočne Bosne u borbama sa 3. proleterskom i 4. sandžačkom brigadom, imali su za NOB veliki značaj. Ti porazi su izazvali masovno dezertiranje, opštu demoralizaciju i naglo i veliko opadanje brojnog stanja četničkih formacija i u Sandžaku i u delovima zapadne Srbije i istočne Bosne.

Nastupio je vremenski period od mesec dana u kojem je 3. brigada dejstvovala na prostoriji između Đetinje i Rzava s jedne, i Lima, s druge strane. U to vreme su nemačke jedinice, jačine jednog bataljona, ojačane artiljerijom i tenkovima, prodrle 20. avgusta u Novu Varoš, a istog dana je jedan nemački bataljon sa 6 tenkova zaposeo rejon Bistrice. Ovo su bile pripreme neprijatelja za ofanzivne operacije protiv naših jedinica na prostoru Prijepolje, Nova Varoš, Priboj, Rudo protiv kojih grupiše 14. puk 7. SS divizije i 2. puk »Brandenburg«. Počeo je opravku komunikacija i zauzimanje važnih tačaka duž komunikacija Prijepolje — Priboj, Bistrica — Nova Varoš i Užice — Višegrad.

U vezi sa predstojećim prelaskom 1. i 12. korpusa u Srbiju, 37. divizija je prebacila svoje snage (3, 4. i 5. sandžačku i 8. crnogorsku brigadu) na prostoriju između Uvea i Lima. U toku noći 21/22. avgusta 3. proleterska brigada je ponovo forsirala Lim između Bistrice i Priboja, vodila oštre borbe sa Nemcima na položaju Celice — Bistrica i oslobodila Priboj. Zatim je produžila ka severu i

<sup>284</sup> Pošto je Danilo Jauković tada postavljen za komandanta novoformirane 5. brigade, na njegovo mesto zamenika komandanta 3. brigade postavljen je Boško Škrbović, komandant 3. bataljona 3. brigade.

22. avgusta potukla Zlatiborsku četničku brigadu na položajima Cigla — Bijela Brda, a ubrzo zatim 24/25. avgusta prodrila na komunikaciju Užice — Višegrad. Tu je imala da obezbedi levi bok 1. proleterskog korpusa koji je iz Sandžaka nastupao u Srbiju i čija se 1. divizija tih dana nalazila na Zlatiboru i vodila teške borbe protiv bugarskih snaga na Palisadu. Naime, Vrhovni štab je postavio zadatak 37. i 1. diviziji da na prostorijski južno od Zapadne Morave stvore bazu, sa koje će se preduzeti opšte nastupanje jakih snaga NOV u Srbiju.

U toku 24. i 25. avgusta, ojačani bataljon 7. SS divizije »Princ Eugen«, u sadejstvu sa četničkim jedinicama, nastupao je sa linije Bijela Brda — Strpci ka položajima 8. crnogorske brigade koja je zatvarala pravce od Vardišta i Priboja ka Zlatiboru i Užicu. U borbi 25. avgusta 8. brigada, ojačana 4. bataljonom 3. brigade, odbacila je neprijatelja u pravcu Bijelih Brda. Sledeće noći, 25/26. avgusta, 3. brigada (bez 4. bataljona) porušila je mostove, tunele i druge objekte na pruži Mokra Gora — Vardište, a zatim se, prema naređenju štaba 37. divizije od 28. avgusta, vratila preko Zlatibora u rejon Kokinog Broda i Nove Varoši. Brigada je sada zaposela prostorijski Cigota — Smiljanski zakos — Kriva breza — Kobilja glava — Devojačko brdo — Ribnica, zatvarajući pravce od Cajetine i Semegnjeva. Ovde je vodila žestoke borbe sa nemačkim 2. pukom »Brandenburg« i sa ostalim snagama 37. divizije prihvatala i obezbeđivala nastupanje 6. ličke proleterske divizije preko Lima, Uvea i Zlatibora. Tada je u toku 30/31. avgusta vodila borbu protiv nemačkih jedinica na Burađi i Ojkovici (oko 500 Nemaca i milicionara, sa 4 topa, 4 teška bacača, oko 25 puškomitraljeza i 2 protivavionska mitraljeza), Treća brigada (bez 4. bataljona), ojačana 4. bataljonom 4. sandžačke brigade — ukupno oko 500 boraca — otpočela je napad u 23.45 časova. Predteren je bio čist i brisan na većem odstojanju. Neprijatelj je pružio vrlo žilav otpor. U 0.30 časova grupa bombaša je uspela da se pod zaštitom puškomitralješke vatre, privuče neprijateljskim rovovima, da ih zaspe bombama, a zatim da uskoči u njih. Kada je potom usledio juriš i ostalih boraca, neprijatelj je počeo da odstupa ka Novoj Varoši. Naši su imali 29 izbačenih iz stroja, od kojih 3

mrtva, dok je neprijatelj pretrpeo znatno veće gubitke, naročito u toku povlačenja sa utvrđenog položaja.<sup>265</sup>

Posle ove akcije, 3. brigada se postepeno približavala Novoj Varoši, dok se neprijatelj (jedinice 2. puka »Brandenburg« i oko 400 pripadnika muslimanske milicije) posle poraza na položajima Burađa — Ojkovica povukao na liniju Nova Varoš — Tikva — Amzići i tu se užurbano utvrđivao. U toku 5. i 5/6. septembra 3. brigada je razbila ove neprijateljske snage i konačno 6. septembra oslobodila Novu Varoš. Borba je tekla ovako. Dok je 1. bataljon napadao pravcem Debelo brdo — Sekirica — Nova Varoš, ostala tri bataljona su napadala Tikvu koju su dosta brzo zauzeli. Time je neprijatelj doveden u vrlo nepovoljan položaj, pa se pod pritiskom naših snaga povlačio u sam grad, štiteći se manjim odeljenjima. Dok je dalji napad glavnine brigade usmeren na sam grad, 2. bataljon je upućen na položaje duž komunikacije Nova Varoš — Bistrica, da ne dozvoli izvlačenje neprijatelja ovim pravcem. Kada su puškomitraljeska odeljenja i grupe bombaša počeli prodirati u grad, neprijatelj je panično odstupio ka Bistrici i Zlataru. Na komunikaciji Nova Varoš — Bistrica naneti su mu znatni gubici: 50 mrtvih i ranjenih i 10 Nemaca zarobljenih. Zaplenjeno je: 11 mitraljeza, veći broj pušaka, 30.000 metaka, 4 radio-stanice, 1 automobil, 1 motocikl, 150 novih šinjela, oko 150 šatorskih krila, 150 čebadi i 150 ranaca, kao i veća količina sanitetskog materijala, hrane i drugo.<sup>266</sup>

U to vreme (5. i 6. septembra) 12. korpus je prešao Drinu severno od Višegrada i preko pl. Tare nastupao u pravcu Povlena, dok je 1. proleterski korpus dejstvovao od Zlatibora preko komunikacije Užice — Kremna i nastupao ka Maljenu i Suvoboru.<sup>267</sup> Istovremeno su, prema naređenju Vrhovnog štaba, jedinice 37. divizije (4. i 8. brigada) vodile žestoke borbe na pravcu Bijela Brda — Višegrad — Mokra Gora protiv snaga 14. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« koje su težile da se probojem preko Moke Gore ka Užicu priključe ostalim snagama u spre-

<sup>285</sup> Zbornik 1/11, dok. 173.

<sup>268</sup> Zbornik 1/16, dok. 238; i 1/11, dok. 174.

<sup>287</sup> Zbornik 1/11, dok. 159; »Oslobodilački rat« II 279—281.

čavanju nastupanja 1. proleterskog i 12. korpusa u Srbiju. U takvoj situaciji 3. brigada je, prema naredjenju štaba 37. divizije, već 6. septembra u 20 časova (odmah po oslobađanju Nove Varoši) krenula usiljenim maršem na pravac Višegrad — Užice da bi što pre izbila u rejon Mokre Gore, napala nemačke snage i onemogućila im da prodru ka Užicu. Četvrta sandžačka brigada je stigla na prostorijsku Hajdučki bor — Suvi bor — Gumište — Sanac, orijentisana ka odseku Mokra Gora — Bijela Brda, a 5. sandžačka brigada je ostala na prostorijski Dobroselica — Gornji Ljubiš — Kućani — Burada.<sup>268</sup> Na sektoru Mokra Gora — Vardište — Višegrad — Bijelo brdo — Štrpci nalazile su se jače snage 7. SS divizije »Princ Eugen«, sa četničkim jedinicama iz Sandžaka i jugoistočne Bosne.

U vezi sa dobijenim zadatkom 3. brigada je u toku noći 8/9. septembra, iako premorena od napornog marša, napala jedinice 14. puka 7. SS divizije »Princ Eugen« u rejonu Mokre Gore. Neprijatelj je pružio žilav otpor, ali su naše jedinice ovladale pojedinim važnim tačkama i sabile nemačke snage na komunikaciju, prinudivši ih na odbranu. Borba je produžena i u toku dana na liniji Brezovica — ž. st. Jatara — Mali Viogor — Osojnica — Hajdučki bor. U to vreme je 4. sandžačka brigada napadala neprijatelja na odseku Vardište — Bijela Brda.

U toku 10. septembra neprijatelj je doveo od Višegrada na Mokru Goru pojačanja od oko 2.000 vojnika i zauzeo raspored prema 3. brigadi. Istog dana je 37. divizija dobila novo naredenje Vrhovnog štaba u kome je stajalo: »Energično se založite na sektoru Kremna — Vardište, da bi oslobodili XII korpus koga napadaju dijelovi »Princ Eugen«.<sup>269</sup> U vezi sa ovim naredenjem, 3. brigada je obnovila napad na delove 14. puka 7. SS divizije na odseku Kremna — Mokra Gora, a 4. brigada na sektoru Bijela Brda — Vardište.<sup>270</sup>

U toku 11. i noći 11/12. septembra vođena je vrlo oštra borba sa neprijateljem na liniji Mokra Gora — Mali Viogor — Brezovica — Jatara. Raspolažući jakim snaga-

<sup>268</sup> od 4. septembra 8. crnogorska brigada izlazi iz sastava 37. divizije i stavlja se pod komandu štaba 1. proleterske divizije.

<sup>269</sup> Zbornik 1/11, dok. 172.

<sup>270</sup> Zbornik 1/12, dok. 53, 54.



ma i uz snažnu podršku artiljerije, neprijatelj je preduzeo protivnapad da bi ovladao Šarganom i probio se prema Užicu. Štab 3. brigade je odlučio da svojim 2, 3. i 4. bataljonom po svaku cenu zadrži neprijatelja na položajima na liniji Jatare — Brezovica — Šišatovac. Dok su 2. i 3. bataljon nastavili napad na Mokru Goru, 4. bataljon, ojačan 2. četom 2. bataljona, rasporedio je s obe strane komunikacije jake zasede. One su propustile prednje delove neprijatelja, a kad je naišla glavнина, obasule su je iznenadnom bliskom vatrom sa svih strana. Neprijatelj, zbunjnjen silinom udara, počeo se razvijati prema levom krilu brigade, ali je dočekan vatrom sa bliskog odstojanja. Tučeni s leđa i s boka, Nemci su se, ostavljajući mrtve i ranjene na bojnopolju, povukli ka Mokroj Gori, gde je sutradan produžen napad 3. i dve čete 2. bataljona. Nemci su izgubili 120 ljudi, među kojima je bilo mrtvih i zarobljenih, a zaplenjeno im je 15 mazgi, nekoliko hiljada pušanih metaka i druga ratna oprema. Brigada je imala samo 2 poginula i 5 ranjenih.<sup>271</sup>

Posle toga Nemci su ojačali svoje snage u rejonu Mokra Gore. Stigao je još jedan ojačani bataljon od Višegrada i time se odnos snaga još više poboljšao u njihovu korist. Protiv naših snaga oko 510 boraca neprijatelj je sada raspolagao sa oko 3.000 vojnika. On je, uz veoma jaku artiljerijsku podršku, 14. septembra produžio napad na položaje brigade na liniji Brezovica — Jatara — Lokva — Šišakovac, orijentišući i dalje glavninu u zahvatu komunikacije i nastojeći istovremeno da obuhvatnim manevrom ovlada položajima brigade. Nameravao je da odbaci brigadu od komunikacije i otvori sebi put za prodor ka Užicu. Naše jedinice su u dotadašnjim borbama istrošile mine za bacače, ali su ipak uspele da pešadijskom vatrom zadrže neprijatelja, tako da je tek u prvi mrak uspeo da ovlada položajima Brezovica — Jatara — Lokva i u toku noći 14/15. septembra otvori put za Užice. Međutim, divizijama koje su sa juga nastupale naredeno je, 14. aprila, da produže pokret<sup>272</sup> severno od komunikacije Čačak — Užice — Višegrad.

<sup>271</sup> Zbornik 1/12, dok. 36 i 54.

<sup>272</sup> Isto, dok. 63.

Tako je u drugoj polovini avgusta i prvoj polovini septembra 1944. godine 3. proleterska brigada, s ostalim jedinicama 37. divizije koja je u to vreme bila pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, uspešno dejstvovala na prostoru između Lima, planine Zlatara, Čajetine, planine Tare, Višegrada i Priboja protiv 14. puka 7. SS divizije i 2. puka »Brandenburg«. Time je uspešno obezbedila prihvat i ofanzivu 1. proleterskog korpusa iz Sandžaka, kao i 12. korpusa iz istočne Bosne u Srbiju. Brigada je tada, brzim i vrlo čestim manevrima, napornim usiljenim marševima i žestokim borbama protiv znatno nadmoćnijih nemačkih snaga, uspešno izvršila sve dobijene zadatke. Tome treba dodati i prihvat od 12. korpusa svih teških ranjenika na prostoru Zlatibora koje je 37. divizija organizovano prebacila na slobodnu teritoriju.

Sredinom septembra pregrupisane su snage 37. divizije i 3. brigada je, 17. septembra, prebačena na prostoriju između Užica i Zlatibora. Tu je držala položaje na liniji Rožanstvo — Vrhpolje — Mačkat — Šljivovica, zatvarajući sve pravce koji od komunikacije Požega — Užice — Kremna vode ka slobodnoj teritoriji između Đetinje i Lima. Peta sandžačka je držala položaje na prostoriji Semegnjevo — Jablanica, a 4. sandžačka se razmestila na široj prostoriji Ljubiša. U to vreme su se na slobodnoj teritoriji zlatarskog i užičkog sreza nalazili Oblasni komitet KPJ i Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Sandžaka, sa vojnopozadinskim jedinicama iz Sandžaka. Iskusni kadrovi 3. proleterske brigade su ukazivali veliku pomoć Okružnom komitetu za Užice i štabu Užičkog partizanskog odreda u organizovanju i obnavljanju vlasti i partizanskih jedinica na teritoriji užičkog okruga.<sup>273</sup>

*Brigada u borbama za oslobađanje Priboja, Prijepolja, Pljevalja, Goražda, Višegrada i Sjenice (septembar — oktobar 1944)*

Dok su se brigade 37. divizije od 20. avgusta do 20. septembra, nalazile na prostoriji jugozapadne Srbije, ne-

<sup>273</sup> Isto, dok. 62 i 99.

prijatelj je to iskoristio i ponovo u Sandžaku organizovao svoje jedinice. Uz rukovođenje i podršku nemačkih komandi, organizovane su jedinice muslimanske milicije i četničke jedinice, popunjavane prisilno mobilisanim ljudstvom. U to vreme su se na teritoriji Sandžaka nalazile nemačka borbena grupa »Bendl«, nemačka legija »Krempler« koja je brojala preko 4.000 pripadnika muslimanske milicije, zatim mnogobrojni sandžački četnici i delovi Drinskog i Durmitorskog četničkog korpusa (ukupno oko 2.000 četnika). U takvoj situaciji 3. proleterska sandžačka brigada je, po naređenju štaba 37. divizije, a u duhu direktive Vrhovnog štaba, krenula krajem septembra iz rejonu Užica u pravcu Sandžaka. Ona je imala zadatak da razbije te neprijateljske snage i da im onemogući svaku aktivnost na području Sandžaka. Istovremeno je štab 37. divizije orijentisao 4. sandžačku brigadu u pravcu Užica i Uzičke Požege, a 5. sandžačku ka Višegradu, Prijepolju i Sjenici.

Izvršavajući ove zadatke, 3. proleterska brigada je odmah u brzom naletu, uz sadejstvo 1. bataljona 5. sandžačke, 25. septembra oslobodila Priboj. Zatim je, zajedno sa 2. i 4. bataljonom 5. sandžačke napala oko 1.500 četnika u neposrednoj okolini Prijepolja, razbila ih i odbacila u pravcu Pljevalja, oslobodivši Prijepolje 29. septembra. U oštroj borbi četnici su imali 50 mrtvih, 30 ranjenih i 8 zarobljenih. Zaplenjeno je oko 10.000 pušcanih metaka, nekoliko pušaka i puškomitraljeza i manja količina hrane. Treća brigada je, potom, nastavila nastupanje preko Jabuke, Mihajlovice, Crljenice, Golubinje i Borovca, goneći četnike ka Pljevljima. U rejonu Pljevalja bilo se sakupilo\* oko 2.000 četnika, većinom iz pljevaljskog sreza (a bilo ih je i iz novovaroškog, bjelopoljskog i fočanskog). Brigada je posle dvočasovne borbe potukla i potpuno razbila ovu četničku grupu i 1. oktobra ušla u Pljevlja.

U ovim borbama četničke formacije iz Sandžaka su teško poražene. Razbijene i demoralisane, bile su nesposobne da se dalje ozbiljnije suprotstave jedinicama NOVJ. Njihovo brojno stanje se svakog dana osetno smanjivalo, usled masovnog dezertiranja prisilno mobilisanih seljaka. Posle oslobađanja Pljevalja, na čijoj se široj prostoriji zadržala 3. brigada, razbijeni četnici povlačili su se u

pravcu Goražda i Višegrada. Muslimanska milicija iz novovaroškog, pljevaljskog i prijepoljskog sreza potpuno se raspala i prestala da postoji.<sup>274</sup>

Oslobađanjem Pljevalja, Prijepolja i Priboja, 3. proleterska sandžačka je dobila solidan vojno-politički oslonac i veliku slobodu manevra za dalja dejstva u pravcu Drine i Sjenice, gde je trebalo potpuno dotući četnike i muslimansku miliciju. Radi toga se štab 3. proleterske brigade najpre orijentisao da energičnim dejstvom u pravcu Goražda i Višegrada uništi četničke snage, a zatim da krene prema Sjenici i tamo uništi muslimansku miliciju.

U vezi s tim su 2. i 4. bataljon oslobodili 6. oktobra Goražde, dok je štab brigade krenuo 7. oktobra, sa 1. i 3. bataljonom pravcem Pljevlja — Rudo — Višegrad da razbije četnike u rejonu Višegrada i ne dozvoli im da se prebace na desnu obalu Lima. Devetog oktobra u 4 časa bataljoni su stigli u rejon sela Uništva, odakle su prikriivenim prilazima, oko\* 5.30, upali u grad gotovo bez borbe. Tu su iznenadili četničku posadu od 400 ljudi i najvećim delom je potpuno uništili. Pohvatani su i neki političari, idejne pristalice četnika i saradnici okupatora iz Sandžaka, kao i oko 250 mladića i devojaka, članova ravnogorske omladine, koje su četničke komande vodile sobom. U to je javljeno iz Goražda da ka Višegradu kreće voz sa četnicima Vuka Kalaita. Bataljoni su se pripremili i kad je oko 8 časova voz sa četnicima ušao u grad dočekali su ih tako da su za nepunih pola časa doživeli pravu katastrofu. Potpuno\* iznenađeni napadom dva bataljona 3. brigade, nisu ni stigli da pruže jači otpor. Ovom akcijom su dotučeni sandžački četnici — potpuno je uništena Novovaroška četnička brigada, kao i glavni deo Mileševske i Pljevaljske četničke brigade. Četnici su kod Višegrada imali 265 poginulih. Zarobljena je bolnica i 260 četnika, a pohvatani su i pomenuti organizatori i ideolozi četništva. Zaplenjeno je: 17 mitraljeza i puškomitraljeza, 4 minobacača, komora od 65 konja, železnička kompozicija od 50 vagona i drugi ratni materijal. Brigada je u ovoj značajnoj akciji imala 7 poginulih i 8 nestalih boraca.<sup>275</sup>

<sup>274</sup> Zbornik 1/13, dok. 89 i 143.

<sup>275</sup> Isto, dok. 143.

Njene jedinice su izbile na Drinu od Višegrada do Goražda, dok su delovi sandžačkih, crnogorskih i bosanskih četnika odbačeni preko Drine.

Po izvršenom zadatku kod Višegrada, brigada se nalazila na prostoriji Pljevlja — Priboj — Rudo — Goražde — Čajniče, dok su 4. i 5. sandžačka dejstvovala na prostoru Sjenica — Užice — Višegrad. Stab 37. divizije ubrzo prenosi težište dejstava ka prostoriji Sjenica — Moravica. Dok je njen 4. bataljon 3. brigade zadržan i dalje u rejonu Goražda, a 3. u Čajniču i Pljevljima, štab brigade sa 1. i 2. bataljonom se prebacio na pravac Prijepolje — Sjenica da spreči povlačenje nemačkih snaga preko Sandžaka i radi dalje borbe protiv muslimanske milicije (legije »Krempler«),

U to vreme je 4. sandžačka brigada vodila vrlo teške borbe u dolini Moravice i Zapadne Morave sa četnicima Račića, Kalabića i Todorovića. Naime, jake četničke snage prikupljale su se na prostoriji Ivanjica — Čačak, sa namerom da se probiju u Bosnu, dok se istovremeno u širem rejonu Višegrada (kod Vardišta) prikupilo oko 1.000 četnika koji su pokušavali da se probiju ka Bajinoj Bašti.

U neposrednoj okolini Sjenice bilo je oko 4.000 pripadnika muslimanske milicije i četnika koji su organizovali položaje za odbranu. To su bile glavne snage legije »Krempler« koju je sačinjavala muslimanska milicija iz Sandžaka, a bila je pod neposrednom komandom nemačkih oficira. Neprijatelj je bio vrlo dobro snabdeven automatskim oružjem, a raspolagao je sa 4 teška minobacača. Prvi i 2. bataljon 3. brigade, uz sadejstvo 2. i 4. bataljona 5. sandžačke i jednog bataljona 7. crnogorske napali su, 14. oktobra, pomenutu legiju »Krempler« i četnike u rejonu Sjenice. Posle 11 časova žestoke borbe u okolnim selima i u samom gradu (borba je počela u 14 časova) bataljoni 3. proleterske brigade, uz sadejstvo ostalih bataljona zauzeli su noću 14/15. oktobra u 1.15 časova Sjenicu i odbacili legiju »Krempler« prema Dugoj Poljani i Pešteru. Legija je imala 30 mrtvih i oko 50 ranjenih, a zaplenili su joj 1 teški mitraljez, 1 puškomitraljez, 2 laka bacača, 10 kola municije i veću količinu ostale ratne opreme. U ovom napadu na Sjenicu koja je tada prvi put u

toku rata oslobođena, 1. i 2. bataljon 3. brigade imali su S izbačenih iz stroja, dok ostali bataljoni koji su im sadejstvovali nisu imali gubitaka.<sup>278</sup>

U nastavku borbe, 4. bataljon 3. proleterske brigade koji je zadržan u rejonu Goražda, napao je 18/19. oktobra 6. ustašku bojnu u rejonu Jabuke (između Goražda i Mesića) koja je krenula od Rogatice u Goražde. Tom prilikom su ustašama naneti veliki gubici (82 mrtva i ranjena), a bataljon je spasao 250 srpskih porodica od ustaškog pokolja. U isto vreme je i 3. bataljon 3. brigade kod Čajniča razbio Čajničku četničku brigadu. U oktobru je za političkog komesara 37. divizije postavljen Velibor Ljujić (član Oblasnog komiteta KPJ za Sandžak).

Ako pogledamo rezultate za poslednji mesec dana (od 25. septembra do 20. oktobra), vidimo da je 3. proleterska sandžačka brigada postigla veoma značajne vojne i političke uspehe protiv četnika, muslimanske milicije i ustaša. Ona je u tom periodu potpuno vojnički razbila i uništila sandžačke četnike kao oružane saradnike okupatora, nanela težak poraz muslimanskoj miliciji i povratila slobodnu teritoriju u zapadnom Sandžaku. Ona je sama oslobodila Pljevlja, Rudo, Goražde i Višegrad, sa delovima ö. sandžačke brigade oslobodila je Priboj i Prijepolje i, najzad, uz sadejstvo dva bataljona 5. sandžačke i jednog bataljona 7. crnogorske, i Sjenicu. Sve ovo ubrzalo je proces raspadanja kvislinških oružanih formacija u Sandžaku. Prisilno mobilisani seljaci predavali su se našim jedinicama ili organima narodne vlasti i stupali u jedinice NOVJ. Zbog takvih uspeha 3. proleterske i drugih brigada, u Sandžaku se znatno povećao broj novih boraca koji su stupili u jedinice 37. divizije, ili su od tih novih boraca, po naređenju štaba 37. divizije, formirani 1, 2. i 3. sandžački partizanski odred (u prvoj polovini oktobra), 1. januara 1945. i Sandžačka brigada KNOJ-a.

<sup>276</sup> Zbornik 1/13, dok. 143 i 191 i 1/14, dok. 34.